

Zo helder als glas

Decoratief gebruik van glas in lood in de stad Groningen 1900-1940 II. de periode 1920-1940

Rita Overbeek

Inleiding

Een oud huis is weer helemaal in. Vooral karakteristieke panden van rond de eeuwwisseling en uit de jaren '20 en '30, waarin nog authentieke plafonds, erkers, schouwen en glas-in-loodramen aanwezig zijn, vinden gretig aftrek op de huizenmarkt. Ook makelaars spelen in op deze behoefte. De potentiële koper wordt in woningadvertenties verleid met lokkertjes als 'voorzien van authentieke onderdelen', 'ramen met glas in lood' of 'gebouwd in Amsterdamse Schoolstijl'. Het glas-in-loodraam maakt een opvallende comeback. Grote bouwmarkten hebben nu zelfs deuren met glas-in-loodpanelen in hun assortiment. Hoe anders lag dit in de jaren '60 en '70, toen de belangstelling voor glas-in-loodramen tot het nulpunt was gedaald en het op grote schaal werd verwijderd en op de sloophoop belandde.

In het tweede deel van mijn artikel schets ik aan de hand van een aantal voorbeelden de ontwikkeling van het glas in lood in Groningen in de periode 1920-1940¹.

Stedelijke en culturele vernieuwing

In de jaren '20 krabbelt Nederland er weer bovenop na een periode van malaise en schaarste als gevolg van de Eerste Wereldoorlog. De bevolking groeit gestaag en een nieuw elan tekent zich af. Ook de stad Groningen verandert zienderogen; zo doet de elektrische tram zijn intrede in het stadsbeeld.

De Gemeente Groningen voert een ambitieus en actief beleid, dat erop gericht is de stad aan te passen aan de eisen van de moderne tijd. Het bouwprogramma, dat de Gemeente in eigen beheer uitvoert, omvat woningbouw, een groot aantal nieuwe scholen, kantoren voor gemeentelijke diensten maar ook voorzieningen voor de infrastructuur zoals: bruggen, transformatorhuisjes, tramhuisjes, pompgemalen en de inrichting van de openbare ruimte met kiosken en urinoirs. De architectonische kwaliteit staat hierbij hoog in het vaandel.

Het culturele klimaat van Groningen wordt in sterke mate bepaald door de kunstenaarsvereniging 'De Ploeg' (opgericht in 1918) waarvan naast schilders ook een aantal architecten lid was zoals: Egbert Reitsma, Evert van Linge, Mechiel Bruin Bruins en Job Hansen. Van groot belang wordt de 'Vereniging tot Bevordering van de Bouwkunst', die in de jaren '20 en begin '30 uitermate actief is en ook contacten onderhoudt met 'De Ploeg'. Zij organiseert lezingen waar zowel eigen leden als gastsprekers optreden. Regelmatig worden prijsvragen uitgeschreven en tentoonstellingen georganiseerd, waardoor architecten kennis kunnen nemen van internationale ontwikkelingen en stromingen op het gebied van

1. Zie het eerste deel van Zo helder als glas in: *Hervonden Stad* 1998, 103-110.

architectuur en stedenbouw. Veel Groninger architecten zijn lid van 'de Vereniging'. Beide verenigingen fungeren als ontmoetingsplaats voor gelijkgestemde kunstenaars en architecten en als doorgeefluik voor de ontwikkelingen elders in Nederland en daarbuiten.

Het Groninger publiek kan in de zalen van het Kunstlievend Genootschap 'Pictura' regelmatig kennis maken met de nieuwste ontwikkelingen in de beeldende kunst. Ook Ploegleden zelf exposeren hier. In 1922 is in Pictura de expositie te zien van kunstenaars van 'De Stijl' als: Vilmos Huszar, Theo van Doesburg en Bart van der Leek².

Ook in het kunstonderwijs ontstaat behoefte aan een vakgerichte kennis van de glas-in-loodtechnieken. In 1929 wordt in het lerarenoverleg van de Academie Minerva aandacht gevraagd voor het instellen van een speciale cursus in de techniek van het vervaardigen van gebrandschilderd glas in lood. Eén van de docenten bouwkunde, architect A.Th. van Elmpt, dringt hier sterk op aan omdat er in Groningen amper mogelijkheden waren om gebrandschilderd glas in lood te laten vervaardigen. 'Versieringen van de woningen en gebouwen door gebrandschilderd glas komen de laatste jaren steeds meer voor'³. Van Elmpt wil leerlingen van de afdeling Tekenen en Kunstnijverheid in staat stellen deze techniek in de vingers te krijgen. Men doet een beroep op de bekende kunsthistorica en glas-in-loodspecialiste Dr. Elisabeth Neurdenburg uit Amsterdam, maar deze heeft geen zin om speciaal hiervoor naar Groningen te komen. Vervolgens biedt L. Bookman, eigenaar van een atelier van gebrandschilderd glas in lood in Assen, zijn diensten aan. Er komt uiteindelijk een cursus van twee lesuren.

Amsterdamse School

De talloze gebouwen in de stijl van de Amsterdamse School tonen de voorkeur van Groninger architecten voor deze expressieve architectuur. Ook de kunstnijverheid bloeit op door de veelvuldige toepassing van beeldhouwde of in sier-smeedwerk uitgevoerde ornamenten. Door zijn expressieve en kleurige uitstraling is glas in lood echter favoriet bij de architecten van de Amsterdamse School.

Het mooiste voorbeeld van een gebouw in deze stijl in Groningen is het gebouw van Dienst Gemeentewerken aan het Gedempte Zuiderdiep (afb. 1 en 2).

Monumentale blikvanger is onmiskenbaar de hal met zijn grote, gebogen glas-in-loodraam. De geometrische opzet en het toepassen van vormelementen als driehoeken, hele, halve en kwartcirkels in felle kleurstellingen (hardgroen, paars, rood, geel, diepblauw, oranje, roze) doen sterk denken aan het werk van de constructivistische schilders van 'De Ploeg' als Jan van der Zee en Wobbe Alkema. Laatstgenoemde was begin jaren '20 werkzaam geweest als tekenaar bij een glasfirma⁴.

Bouma, als tekenaar in dienst van Gemeentewerken, krijgt speciaal toestemming om buiten werkuren om in zijn vrije tijd het glas-in-loodraam en de, nu verdwenen, lamp te ontwerpen⁵.

2. Hofsteenge 1993, 34.

3. Onderwijsarchief van de MTS/Ambachtsschool, ongeordend. Collectie Groninger Archieven.

4. Hofsteenge 1993, 71.

5. Hekkema 1992, 35.

Afb. 1. Interieur gebouw Dienst Gemeentewerken.
Foto: Gerard Tel.

Afb. 2. Detail van afb. 1.
Foto: Maria Staal.

Afb. 3. Hoofdrioolgemaal,
interieur met
glas-in-loodramen.
Foto: Dienst
RO/EZ.

In de jaren '30 versobert de bewegelijke overdaad van de Amsterdamse School geleidelijk aan. De bouwtrant wordt zakelijker en de gevelindeling eenvoudiger. Dan laten ook elementen van de rationele architectuur van het functionalisme of 'nieuwe zakelijkheid' hun sporen na in Groningen. Dit leidt tot een combinatie van beide stromingen. Nieuwe bouwmaterialen als gewapend beton, ijzer en glas worden benut in de uitwerking van een expressieve vormtaal. Ondanks de toepassing van nieuwe bouwmaterialen als stalen ramen blijft de traditie doorwerken: het blijft baksteenbouw. Mooie voorbeelden zijn het woningcomplex aan het Bernoulliplein van J.A. Boer, de door Egbert Reitsma ontworpen dubbele villa's aan de Nassaulaan en het woonhuis annex kantoor dat Henri Rots voor zichzelf bouwt aan de Westerhaven (afb. 10).

In 1928 bouwt de Gemeente Groningen (architect S.J. Bouma) een nieuw rioolgemaal aan het Damsterdiep om de nieuwe stadsuitbreiding Plan Oost (kern van de latere Oosterparkwijk) te bemalen (afb. 3). Het gebouw is een compositie van deels in elkaar geschoven, kubusvormige bouwvolumes van paarsbruine, hardgebakken baksteen. De gevels bevatten reeksen van drie à vijf langgerekte ramen. Het interieur bevindt zich nog in originele staat⁶. De groen geglaazuurde

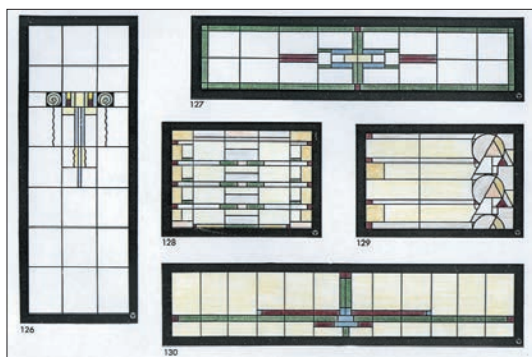
6. Slechts de machines en het schakelpaneel zijn vervangen door modernere.

wandbetegelingen en de vloerbetegeling in oranjegeel en zwart met geometrische patronen in het midden en langs de randen en de reeks langgerekte glas-in-loodramen in de noordgevel vormen een prachtig op elkaar afgestemd kleurrijk ‘Gesamtkunstwerk’. De geometrische motieven van de glas-in-loodramen in oranje, rood en paars verraden invloed van ontwerpers van ‘De Stijl’.

Glazenierbedrijven in Groningen

In de bloeiperiode in de jaren '20 moeten de meeste ateliers in Nederland extra personeel in dienst nemen om in de grote vraag te voorzien⁷. De toename van het aantal ateliers leidt tot grote concurrentiestrijd. De meeste ateliers leggen zich toe op de vervaardiging van eenvoudige bovenlichten, die worden samengesteld uit stukjes glas die in geometrische vormen gesneden zijn. Vaak wordt goedkoop industrieglas gebruikt, afkomstig van snijafval van glasfabrieken; de meestal rechthoekige vormen kunnen in zijn geheel worden benut. Via modellenboeken proberen de ateliers hun glas in lood aan de man te brengen. Aan de hand van afbeeldingen in zo'n modellenboek kan de klant zijn keuze bepalen (afb. 4). Hij kan kiezen uit een uitgebreide collectie kleur- en glassoorten.

Toonaangevend op het gebied van glas in lood in Groningen is de Noord-Nederlandse Electriche Glasslijperij (NEG). De fabriek adverteert regelmatig in de vakbladen. De firma is ook verantwoordelijk voor de uitvoering van het grote gebrandschilderde glas-in-loodraam in de hal van het Noordelijk Sanatorium in Zuidlaren, ontworpen door Egbert Reitsma. Ook de glas-in-loodramen in de dubbele villa van Reitsma aan de Nassaulaan (1928) zijn geleverd door deze firma. In 1933 fabriceert de NEG de glas-in-loodramen voor de Nieuw Apostolische Kerk in Leeuwarden. Andere ateliers in Groningen zijn NV J.G. Abeln & Zn., J. Ballast, K.H. van Dijk, ESBO NV, F. Koster en J. Scheffers⁸. De ateliers van Koster en Abeln zijn later opgegaan in één bedrijf.

Afb. 4. Modellenboek van Fa. Abeln, Groningen.

Foto: collectie Peter Broekhuizen (glas-in-loodatelier Pécha, Groningen).

Afb. 5. Detail van de intocht van Sint Nicolaas, glas-in-loodraam in kleuterschool aan de Graaf Adolfstraat.

Foto: Dienst RO/EZ.

7. Bergvelt 1989, 61.

8. Bergvelt 1989, 366-369.

In de jaren '30 leert kunstenaar en medeoprichter van 'De Ploeg', Johan Dijkstra (1896-1978), in de werkplaats van de NEG in Groningen de techniek van het glasschilderen onder leiding van enkele daar werkende Duitse glazeniers. Tot circa 1937 werkte hij in de NEG-fabriek en experimenteert hij met verschillende technieken en stijlen.

In 1931 krijgt Dijkstra zijn eerste opdracht, slechts tegen vergoeding van de materiaalkosten. Het betreft een vierdelig gebrandschilderd glas-in-loodraam voor de hal van de door S.J. Bouma ontworpen kleuterschool aan de Graaf Adolfstraat in de Oranjebuurt in Groningen. De maatvoering van het gebouw is geheel op kleuters afgestemd evenals het uitgebeelde tafereel van het glas-in-loodraam (afb. 5). In vier panelen is de intocht van Sint Nicolaas realistisch en met veel liefde voor het detail weergegeven. Opvallend zijn het vrolijke kleurgebruik en de toegepaste technieken als gebrandschilderd glas en geschilderd glas of een combinatie daarvan. Het geheel doet sprookjesachtig aan: tal van kinderfiuurtjes in bonte kleuren en een met pakjes beladen Sinterklaas daarboven. Spinnenwebben, vlanders, een koe, een pijprokend boertje, ja zelfs de verstellapjes van de kinderkleertjes zijn tot in detail weergegeven. Het moet daar op school voor kleuters een vrolijke boel zijn.

Glas in lood in de woningbouw

In de nieuwe stadsuitbreidingen uit de jaren '20 en '30 (de Oranjebuurt en de Korrewegwijk) wordt op grote, vaak bijna industriële, schaal glas in lood toegepast. Om met succes op de huizenmarkt te opereren, voorzien bouwverenigingen, architecten en aannemers de nieuwbouwwoningen van meer luxe, onder meer door de toepassing van glas in lood.

In de Professorenbuurt in het zuidelijke deel van de Korrewegwijk komt vanaf circa 1925 de particuliere bouw flink op gang. Diverse architecten en aannemers bouwen de particuliere woningbouwcomplexen langs straten, die zijn vastgelegd volgens het Uitbreidingsplan van 1928 waarbij H.P. Berlage als adviseur nauw betrokken is (afb. 6).

Afb. 6. Geaquarelleerde geveltekening van particuliere woningbouw aan de J.C. Kapteynlaan, 1929. Architectenbureau Nijhuis & Reker, Groningen. Tekening: bouwdoos Gemeente Groningen.

Afb. 7. Particuliere woningbouw aan de Diephuisstraat en de Oosterhamrikkade, enkele jaren na de bouw. Architectenbureau Van Wijk & Broos, Groningen. Foto: collectie Groninger Archieven.

Afb. 8. Glas in lood in het trappenhuis aan de Oosterhamrikkade. Foto: Dienst RO/EZ.

Hele woonblokken tegelijk worden voorzien van glas in lood in de bovenlichten van erkers, vensters, deuren en gemeenschappelijke trappenhuisen van de veel gebouwde portiekwoningen. De schaal waarop dit soort sierelementen in deze periode voorkomt, getuigt bij uitstek van de toegenomen burgerlijke welvaart. Maar ook in de oudere wijken van rond de eeuwwisseling, de Oosterpoort en vooral de Noorderplantsoenbuurt, worden de bovenlichten van eenvoudige arbeiders- en schipperswoningen verfraaid met glas in lood.

Aan de Diephuisstraat, tegenover het Noorderbad, wordt in 1933 een woningblok, bestaande uit 36 middenstandswoningen, gebouwd (afb. 7 en 8). Aan de detaillering van de gevels heeft de architect veel aandacht besteed. De hoeken en de trappenhuisen krijgen extra aandacht in de vorm van verspringende lagen gekleurde baksteen. De overhoeks geplaatste trappenhuisen zijn voorzien van houten kozijnen met een fijne roedenverdeling die met glas in lood zijn ingevuld in een aan 'De Stijl' verwante vormgeving. In de gevelwand aan de Oosterhamrikkade is als één van de weinige nog een trappenhuis met het originele glas in lood aanwezig. Bij de overige portieken is het reeds vervangen door gewoon glas of er domweg uitgehaald. De paneeltjes zijn ingedeeld in rechthoekige vormen van gekleurd glas in lood (zowel liggend als staand). De grote rechthoeken zijn ingevuld met kathedraalglas. Dit glas is bobbelig van structuur en mat om inkijk van buitenaf tegen te gaan en om zonlicht te weren. De heldere stukjes glas zijn gemaakt van vlak glas.

Particuliere opdrachtgevers

In dezelfde periode treft men ook als unica ontworpen glas in lood aan in woonhuizen van particulieren. Zo is bijvoorbeeld voor één van de opdrachtgevers van de bouw van een dubbele villa aan de Nassaulaan zijn agrarische afkomst de inspiratiebron voor het plaatsen van een groot gebrandschilderd glas-in-loodraam in het trappenhuis met de afbeelding van een zaaierende boer, dat werd uitgevoerd door de NEG.

Afb. 9. Gebrandschilderd glas-in-loodraam, Hondsruglaan. Foto: Dienst RO/EZ.

Afb. 10. Glas-in-loodraam in het trappenhuis, Westerhaven. Foto: Dienst RO/EZ.

In de in aanbouw zijnde chique Villabuurt in de wijk Helpman gaat de directeur Gemeentewerken, H.J.P. Schut, op stand wonen en betreft de helft van een dubbel landhuis aan de Hondsruglaan nr. 17, dat wordt ontworpen door S.J. Bouma in 1928. In zijn woonhuis laat Schut enkele jaren later negen gebrandschilderde glas-in-loodramen plaatsen met voorstellingen die verwijzen naar de werkzaamheden verricht door de Dienst Gemeentewerken, zoals de afgebeelde man met drillboor (afb. 9). De panelen zijn gesigeneerd 'M.L.G. Groningen 1931'. Vermoedelijk zijn de ramen ontworpen door Johan Dijkstra, met wie Bouma af en toe samenwerkt⁹.

Architect Henri Rots geeft in 1932 met een winkelpand en woonhuis aan de Westerhaven zijn visitekaartje af. Hij bewoont zelf de bovenwoning waar hij zijn kantoor aan huis heeft. In het interieur, dat sinds de bouwtijd nagenoeg onveranderd is gebleven, heeft de architect op verschillende plaatsen glas in lood toegepast. De strakke paneeldeuren bevatten smalle horizontale of verticale stroken, die met verschillend gekleurde stukjes glas in lood zijn ingevuld. Blikvanger is het glas in lood in het uit drie panelen bestaande dakraam boven het trappenhuis. Door de geometrische motieven heen laat vanuit het midden een zon haar stralen schijnen, wat het trappenhuis op subtiële wijze een perspectivische diepte verleent (afb. 10).

Winkelpanden

Ook winkelpanden doen mee met de glas-in-loodmode in de jaren '20 en '30 om een eigen uitstraling te krijgen en zich te onderscheiden van de buurman of de concurrent. Door de steeds groter en breder wordende etalages, van elkaar gescheiden door diepe ingangsportieken, probeert de winkelier de aandacht van het kooplustige publiek te trekken naar zijn uitgestalde koopwaar. Vooral in de jaren '20, als de 'Art-Décostijl' haar intrede doet, krijgen winkelpanden een sfeer van verleidelijke luxe door de toepassing van zwart marmer, warm teakhout, glim-

9. Hekkema 1992, 52.

Afb. 11. Winkelpui hoek Herestraat/ Hoogstraat.

Foto: Dienst RO/EZ.

Afb. 12. Winkelpui aan de Hereweg 40.

Foto: Dienst RO/EZ.

mende metalen als koper en messing en kleurig glas in lood. Wie herinnert zich niet de sfeer van het bekende café Raven vooraan in de Herestraat?

Niets is veranderlijker dan een winkelpui. In de binnenstad is vernieuwing aan de orde van de dag. Vooral in de jaren '50 en '60 hebben veel karakteristieke vooroorlogse winkelpuien het loodje moeten leggen. Een groot, in aanleg middeleeuws woonhuis in de drukste winkelstraat van Groningen is tot 1925 als één van de weinige gebouwen in de straat nog steeds in gebruik als woonhuis. Dan wordt het pand op de hoek Herestraat/Hoogstraatje verbouwd tot winkel. Architect A.Th. van Elmpt maakt het ontwerp voor de winkelpuien in de voor- en zijgevel. Passend bij het tijdsbeeld zijn de brede etalages, die van elkaar gescheiden zijn door een diep ingangsportiek. Dit horizontale effect wordt nog eens versterkt door de patronen van geometrische glas-in-loodmotieven (afb. 11). De, door het diepe portiek ontstane, etalagekasten zijn van de eigenlijke winkelruimte ge-

Afb. 13. Glas in lood in trappenhuis, hoek Guldenstraat 44/Zwanestraat, rechts detail. Foto: Dienst RO/EZ.

scheiden door stroken glas-in-loodpanelen, die naar binnen toe verspringen. Slechts een oude foto van voor de oorlog laat goed zien hoe mooi het effect moet zijn geweest van al het verlichte en gekleurde glas in lood tegen het invallende duister.

In dezelfde sfeer, zij het op bescheidener schaal, is hier en daar wel een winkelpui bewaard gebleven, nu al dan niet in gebruik als woonhuis. Voorbeelden zijn niet voor niets buiten het centrum te vinden zoals aan de Moesstraat (nr. 39) en de Herman Colleniusstraat (nr. 60).

In 1922 wordt aan de belangrijke uitvalsweg naar het zuiden, de Hereweg, een 19e-eeuws woonhuis verbouwd tot winkel en brengt architect T. Holthuis KHzn. in de voorgevel een winkelpui aan. De pui bevat aan de bovenzijde een reeks bovenlichten in een teakhouten omlijsting (afb. 12). Het effect van het nog aanwezige glas in lood is amper herkenbaar doordat het aan de achterzijde is beplaat. Het overschilderen van het houtwerk van de pui in wit en blauw heeft het oorspronkelijke beeld flink aangetast.

Een vleugje vooroorlogse sfeer, die doet denken aan een eigentijds warenhuis uit Berlijn, valt te bespeuren in een winkelpand aan de Guldenstraat (afb. 13). Twee oude herenhuizen op de hoek van de Guldenstraat (nrs. 42 en 44) en de Zwanestraat (nr. 2) moeten in de jaren '30 wijken voor een groot winkelpand. Het pand op de hoek was vanaf 1913 in gebruik bij de Credietvereniging uit Amsterdam, die in Groningen een agentschap had. Op het vrijkomende terrein laat J.L. Brenninkmeijer (C & A) in 1939 het 'Modehuis H.B.' bouwen. Architect G.A. Heldoorn uit Leeuwarden levert het ontwerp in een vrij traditionele, aan de 'Delftse Schoolstijl' verwante vormgeving¹⁰. Tijdens de nadagen van de Tweede Wereldoorlog heeft het pand flink te lijden van oorlogsschade; later vinden diver-

se verbouwingen plaats. Het halfronde trappenhuis met de lift aan de achterzijde heeft al deze verbouwingen overleefd, niet in de laatste plaats omdat de indeling van de winkelruimte telkens veranderde en zich naar de straatzijde verplaatste. Sinds lang niet meer in gebruik, verkeert het trappenhuis met glas-in-loodramen nog in originele, zij het verwaarloosde staat. Om een transparante sfeer te creëren is slechts spaarzaam gebruikt gemaakt van gekleurde stukjes glas.

Slot

Na de Tweede Wereldoorlog raakt het glas in lood in de woningbouw geheel uit de gratie. Het beeld van een straat uit de jaren '30 in de Korrewegwijk valt niet te vergelijken met de wederopbouwidealisme van na de oorlog, zoals vertegenwoordigd in een doorsneestraat in het naoorlogse gedeelte van de Korrewegwijk. Door de grote woningnood is behoefte aan snelle montagebouw. Lucht, licht en ruimte zijn nieuwe naoorlogse uitdagingen, leidend tot de latere doorzonwoning. In de kerkenbouw daarentegen lag vlak na de oorlog het werk voor glazeniers voor het oprapen. Tot de jaren '60 waren naast de kerken, het bedrijfsleven en de overheid de grote opdrachtgevers voor plaatsing van glas in lood in hun panden. Zij verlegden echter gaandeweg hun aandacht naar de omgeving rondom hun gebouwen zoals: tuinaanleg, parkeerruimte en het plaatsen van kunstwerken.

Literatuur:

- Bergvelt, E. en F. van Burkom, e.a. (eindred.), *Glas in lood in Nederland 1817-1969*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Zeist en Rijksdienst Beeldende Kunst/'s-Gravenhage, 1989.
- Hekkema, H., S.J. *Bouma 1899-1959*. Groningen, 1992
- Hofsteenge, C., *De Ploeg 1918-1941, De hoogtijdagen*. Groningen, 1993.

10. G.A. Heldoorn bouwde veel in Leeuwarden, voornamelijk woonhuizen en bedrijfspanen in de stijl van de Amsterdamse School.